

theoretical interdisciplinary investigations and preparation of generalized historical works on the other hand. It generates objective prerequisites for the systems of historical periodization to be widely used in archaeological investigations. Basing on the materials and technological criteria (rather than the socioeconomic ones) archaeological periodization remains a reliable cognitive instrument for studying of archaeological sources and traditional empirical investigations related to the development of particular historical models.

Historical periodization should be put in the forefront as one of the cognitive instruments for the archaeologically based interdisciplinary theoretical investigations.

Одержано 28.12.98

ПРО КУЛЬТУРНО-ЕТНОГРАФІЧНІ СПІЛЬНОСТІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В МЕЗОЛІТІ: ЇХ ГЕНЕЗИС ТА УЧАСТЬ У НЕОЛІТИЗАЦІЇ РЕГІОНУ

Д. Я. Телегін

У статті обґрунтовується наявність трьох основних ліній культурно-історичного розвитку населення Азово-Чорноморського регіону в мезолітичну епоху: кримсько-білорізької, розалицько-гребениківської та кукрекської. На підставі аналізу матеріалів автор намагається простежити зародження цих спільностей в пізньому палеоліті і їх роль у формуванні культур неоліту.

Як відомо, у практиці обробки археологічних матеріалів з метою виділення серед пам'яток їх типологічних груп, культур, етно-культурних (культурно-етнографічних) спільностей та ін., давно уже визначились два методологічні напрямки. В одному випадку дослідники при аналізі матеріалів оперують статистичними даними про всі, без винятку, знахідки в комплексах, а в другому — враховують лише окремі, найбільш діагностичні, «культуротворчі» артефакти. Досвід показує, що обидва ці методи мають право на їх застосування на практиці.

У свій час, при проведенні культурно-територіального членування мезолітичних пам'яток України автор користувався методом повної статистичної обробки всіх серій знахідок, виявлених у комплексах регіону¹. А тепер, приступаючи до визначення культурно-етнографічних спільностей на півдні України в мезоліті і наступних напрямків культурно-історичного розвитку в межах трьох суміжних епох — пізнього палеоліту, мезоліту і неоліту, мабуть, більш прийнятним буде методологічний напрямок пошуку з урахуванням, перш за все, найбільш діагностичних артефактів — геометричних мікролітів, пластинок з виїмками (анкошів), вкладишів кукрекського типу тощо.

З питання культурно-територіального членування мезолітичних пам'яток України зроблено уже чимало. Можна згадати, наприклад, праці П. П. Єфименка, М. Я. Рудинського, М. В. Воеводського, А. П. Черниша, А. А. Формозова, а також В. Н. Станка, Л. Г. Мацкевого, Л. Л. Залізняка, С. П. Смолянинової, О. О. Яневича та ін.² Вимальовується досить складна структура покультурного районування пам'яток. Перш за все, виділяються дві культурно-географічні зони чи області: північна полісько-степова з мікро-макролітичним інвентарем і південна степова або азово-чорноморська, де в комплексах добре представлені мікролітичний кремій, але великі двобічно оброблені макролітичні знаряддя

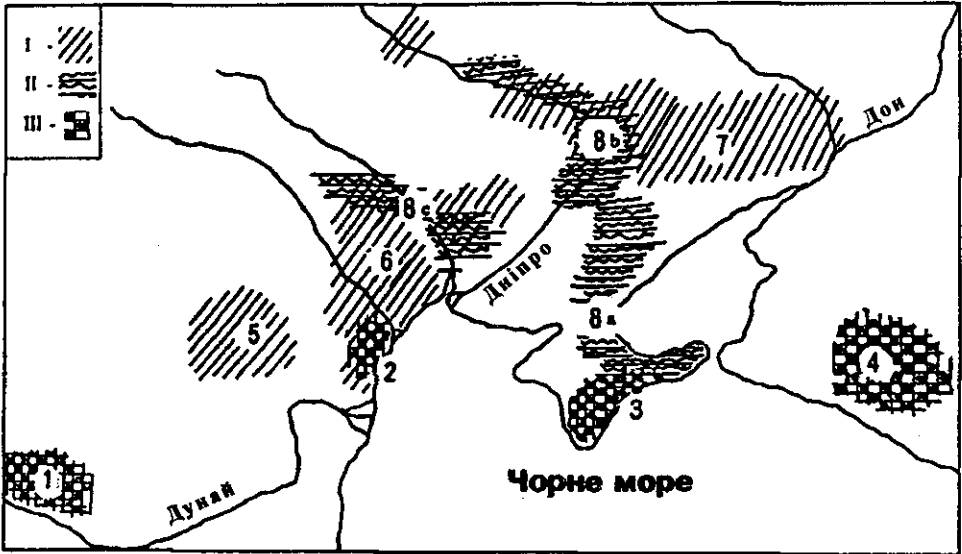

Рис. 1. Три групи споріднення культур і типів пам'яток в степовому мезоліті України і деяких степових територій: I — рогалицько-гребениківська; II — кукрекська; III — кримсько-білоліська. 1 — Куїна-Туркулуй; 2 — Білолісся; 3 — гірськокримська культура; 4 — Сосруко; 5 — Гільма; 6 — Гребеники; 7 — рогалицька культура; 8 — кукрекська культура і її варіанти: а — кукрексько-приазовський, б — дніпровський або ігренський, с — північнопричорноморський або анетівський.

типу сокир, тесел тощо практично відсутні. Розрізняються культури цих областей і за рядом інших ознак³.

У цілому, мезолітичні культури України на підставі стратиграфічних, типологічних, радіокарбонних та інших даних датуються в межах X—VI/V тис. до н. е., хоча деякі ранні пам'ятки (Шан-Коба, Осокорівка, Леонтівка тощо) своїм корінням сягають фінальнопалеолітичного часу — Дріас 3, Аллерод.

Ми розглянемо тільки культури степової і азово-чорноморської областей.

На півдні України більш-менш загально визаними вважаються гірськокримська, гребениківська і кукрекська культури, а також кілька окремих типів пам'яток — білоліський, осокорівсько-рогалицький, моспинський, ненаситецький та ін.⁴

У процесі тривалих досліджень за останній час вченими запропонована де-що інша інтерпретація пам'яток, наприклад, виділення серед матеріалів гірськокримської культури двох чи трьох культур⁵. Зокрема О. О. Яневич виділив також новий шпанський культурний тип. По-різному розуміють дослідники і виділену нами осокорівсько-рогалицьку групу — тип Царинки, рогалицько-царинська культура, осокорівсько-рогалицька культура та ін.⁶

Враховуючи дані типологічного аналізу матеріалів, про які йтиметься далі, в Азово-Чорноморському регіоні може бути виділено три основні спільності або цикли культурного розвитку: кримсько-білоліська з сегментами, рогалицько-гребениківська з трапеціями і кукрекська з особливими кукрекськими вкладишами⁷. Пам'ятки цих спільностей займають в основному обособлені території (рис. 1). При цьому зауважимо, що інші знаряддя, як-то пластини з ретушню, різці, скребки тощо при такому поділі пам'яток на окремі спільності виступають як менш діагностичні і за типологією, і за кількісним складом. Як видно з табл. 1, цих виробів у всіх трьох спільностях є приблизно однаковий відсоток, а саме: пластин з ретушню близько — 30—35, скребків — 22—38, різців — 10—12, тупоспинників — 1—2, інших типів виробів — 1—5%. Що, однак, ніяк не скажеш про сегменти, трапеції, анкоші, кукрекські вкладиші та скошені вістря, кількість яких у комплексах трьох спільностей дуже варіює — від 0,1 до 12,44% (табл. 1; рис. 2).

Коротко розглянемо склад цих виробів у кожній із виділених спільностей.

Кримсько-білоліська спільність включає пам'ятки гірськокримської культури раннього шан-кобинського (Буран-Кая, Шан-Коба 6, 5; Фатма-Коба 6, 5; За-

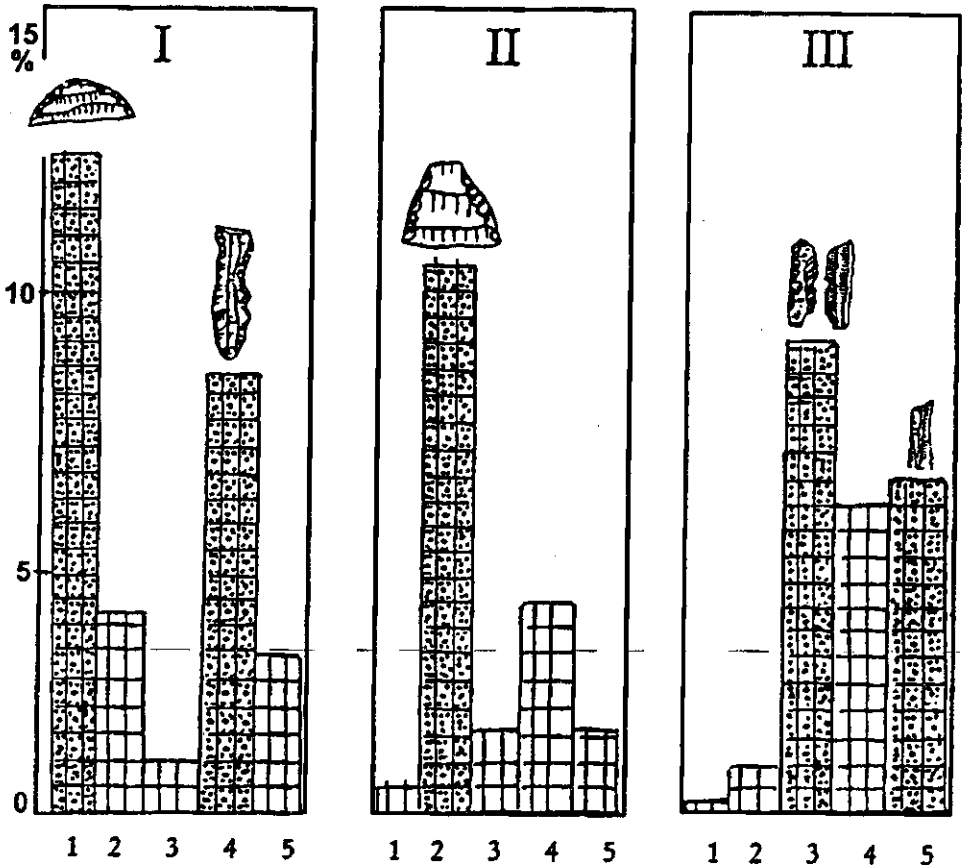

Рис. 2. Процентний склад крем'яних виробів у комплексах кримсько-білоліської (I), роґалицько-гребениківської (II) і кукрекської (III) спільностей: 1 — сегменти; 2 — трапеції; 3 — вкладиші кукрекського типу; 4 — пластини з виїмками — анкоші; 5 — скошені вістря.

міль-Коба та ін.) і пізнього мурзак-кобинського етапів (Мурзак-Коба, Фатьма-Коба 2, 4; Ласпі тощо)⁸, а також пам'ятки типу Білолісся Північно-Західного Причорномор'я⁹. Серед основних ознак культури цієї спільності назвемо перш за все переважання серед геометричних мікролітів сегментів, особливо в фінально-нопалеолітичний — ранньомезолітичний час. Відсоток трапецій тут значно менший, за винятком, хіба, пам'яток типу Мурзак-Коба. У нижньому (VI) шарі Шан-Коби, наприклад, сегменти становлять близько 30% усіх знарядь, а трапеції — тільки 6%. А якщо до числа сегментів додати і низькі сегментоподібні трикутники, які є нічим іншим як варіацією тих же сегментів, то відсоток цього виду виробів зростає¹⁰.

Іншою особливістю цих комплексів є наявність тут пластин з виїмками — анкошів, які в двох інших спільностях представлені значно менше або зовсім відсутні (табл. 1; рис. 3).

За межами України культура типу кримсько-білоліської спільності знаходить продовження як на схід, у район так званої губської чи північнокавказької групи, так і на захід — у середовище романелло-азильських пам'яток Румунії.

За підрахунками А. Паунеску, в романелло-азильському комплексі Куїна-Туркулуй сегментів виділено понад 100 екз., а трапецій — лише 5. Присутні сегменти і матеріали губської групи, особливо на стоянці Сосруко, де вони разом з сегментоподібними вістрями складають основний набір мікролітів¹¹.

Культури кримсько-білоліської спільності датуються раннім мезолітом, хоча їх розвиток простежується і на пізніх етапах мезоліту (Мурзак-Коба в Криму, Сосруко на Кавказі).

Про наявність тісних культурно-генетичних зв'язків гірськокримської культури, типу Білолісся і романелло-азильських пам'яток зазначає і О. О. Яневич.

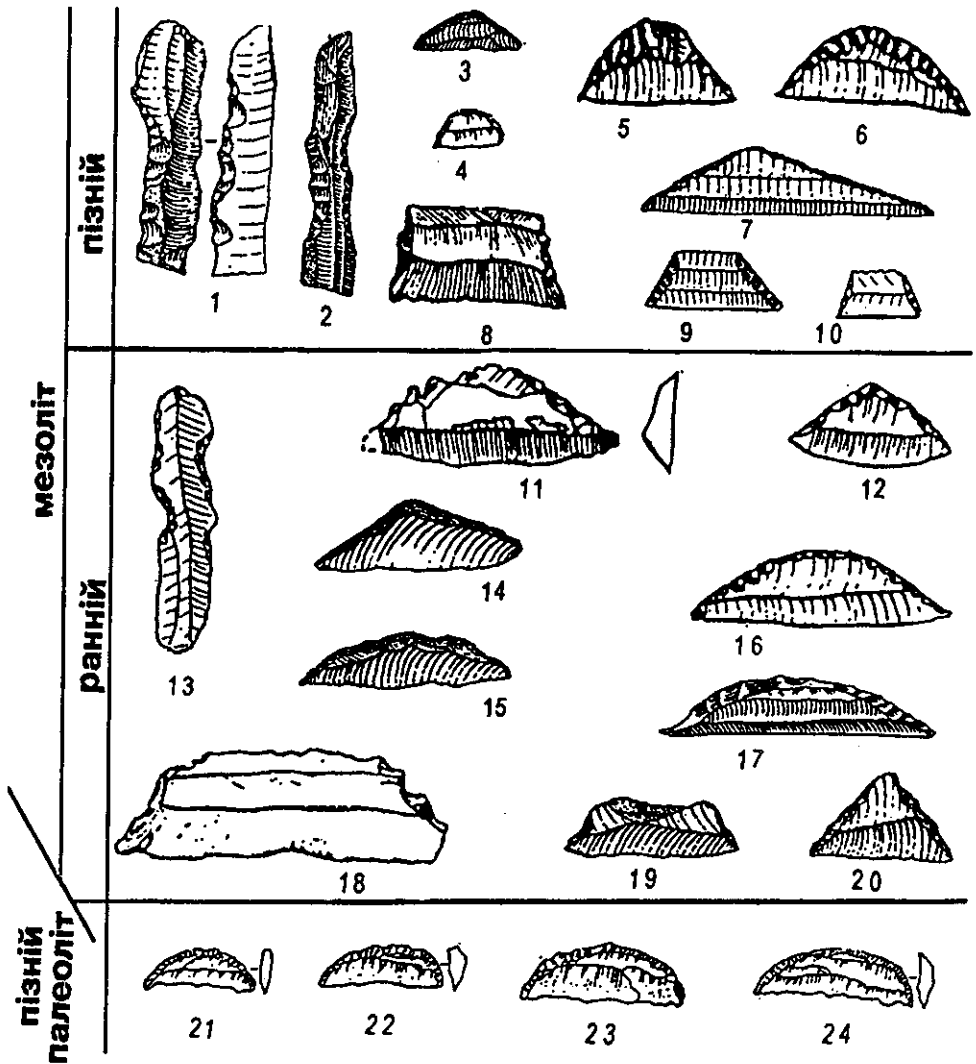

Рис. 3. Крем'яні вироби кримсько-білоліської спільності мезоліту (1—20) і пізнього палеоліту Північно-Західного Причорномор'я (21—24). 1, 9 — Ласпі; 2, 10, 13, 17 — Мурзак-Коба; 3, 7, 14, 15, 19, 20 — Фат'яма-Коба; 4 — Ала-Чук; 8, 18 — Заміль-Коба 2; 5, 6, 16 — Алимівський навес; 11, 12 — Білолісія; 21 — 24 — Копач.

Рогалицько-гребениківська спільність займає дещо північніші території степової України. Вона включає близькі за типами крем'яні вироби пам'яток гребениківської культури і типу Царинки Північного Причорномор'я, а також типи: Осокорівка, Леонтіївка, Сурського о-ва V і Ненаситця на Дніпрі, Рогалика, Моспине — у Донбасі і басейні Сіверського Дінця. Комплекси кременя цих культур і типів пам'яток помітно відрізняються від матеріалів кримсько-білоліської і кукрекської груп.

Для крем'яної індустрії рогалицько-гребениківської спільності характерне домінування серед геометричних мікролітів трапецій, звичайно середньовисоких чи видовжених форм. Сегменти тут практично невідомі (табл. 1; рис. 4) або трапляються одиницями.

Відсоток же трапецій у комплексах рогалицько-гребениківської спільності високий — 10,2%, особливо в пізніх комплексах (Гребеники, Ненаситець, Моспине). Їх тут приблизно стільки ж, як сегментів у Криму. Пластини з виймками (анкоші), як і вкладиші кукрекського типу тут також практично відсутні.

Таким чином, основним видом виробів серед мікролітів геометричних форм у комплексах рогалицько-гребениківського типу є трапеції, які помітно різняться-

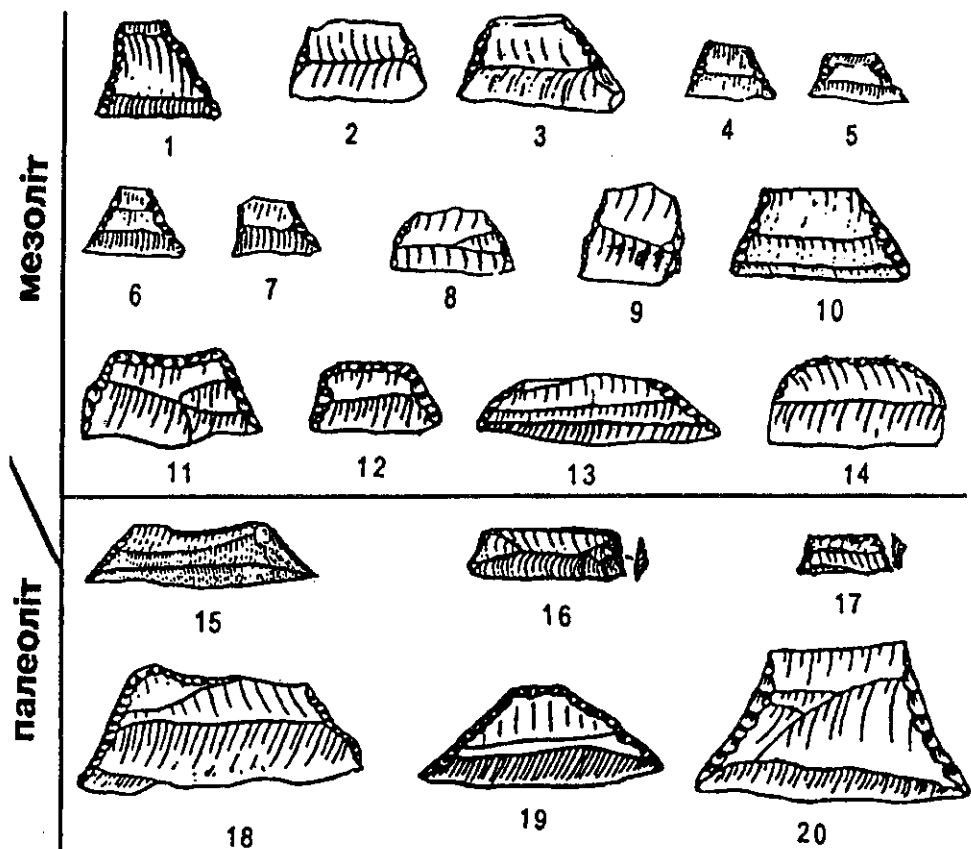

Рис. 4. Крем'яні вироби рогалицько-гребениківської спільності мезоліту (1—14) і фінально-палеолітичних комплексів Подніпров'я і Донбасу (15—20). 1 — Рогалик 1; 2, 3 — Моспине; 4—7 — Гребеники; 8, 9 — Лоханський; 10 — Мирне; 11, 12 — Царинка; 13 — Канцерка; 14 — Тепла; 15 — Осокорівка; 16 — Рогалик 2; 17 — Леонтіївка; 18, 19 — Ямбург; 20 — Сурський V.

ся залежно від абсолютного віку пам'яток. В більш ранніх комплексах (Осокорівка III-в, Сурський V, Василівка-Прогон, Царинка) вони звичайно значно більших розмірів, видовжених пропорцій і нерідко мають сліди підретушувань по верхній основі (рис. 4, 15—20). У пізніх комплексах (Гребеники, Ненаситець, Моспине тощо) трапеції помітно менші; вони набувають «стандартну» для регіону середньошироку форму, з'являються і високі їх види (рис. 4, 1—14).

За межами України область поширення поселень подібних до рогалицько-гребениківських є серед стоянок типу Гільма в Румунії.

Як і пам'ятки кримсько-білоліського циклу рогалицько-гребениківські розвивались досить довго. Виникнувши у фінальнопалеолітичному періоді (Осокорівка III-в, Рогалик 2) вони потім добре представлені і в ранньому (Царинка, Рогалик 1), і в пізньому (Гребеники, Ненаситець, Моспине) мезоліті.

Комплекси кримсько-білоліського і рогалицько-гребениківського циклів різняться між собою не тільки за типами геометричних мікролітів, а й за технікою їх формування. У Криму, зокрема, добре представлені мікроліти з ретушю, що заходить за спинку виробу, чого немає ні в Рогалику, ні в Гребениках. І навпаки, у Криму і Білоліссі практично невідомі трапеції з підретушуванням основи виробу осокорівського типу.

Пам'ятки кукрекської спільності займають в територіальному плані проміжне положення між кримсько-білоліськими і рогалицько-гребениківськими пам'ятками, хоча розмежування між ними важко назвати чітким. У Північному Причорномор'ї, наприклад, населення з культурою Кукрек і гребениківською періодично заселяло одні і ті ж місця (Мирне). Подібне явище можна відзначити і в Надпорожжі.

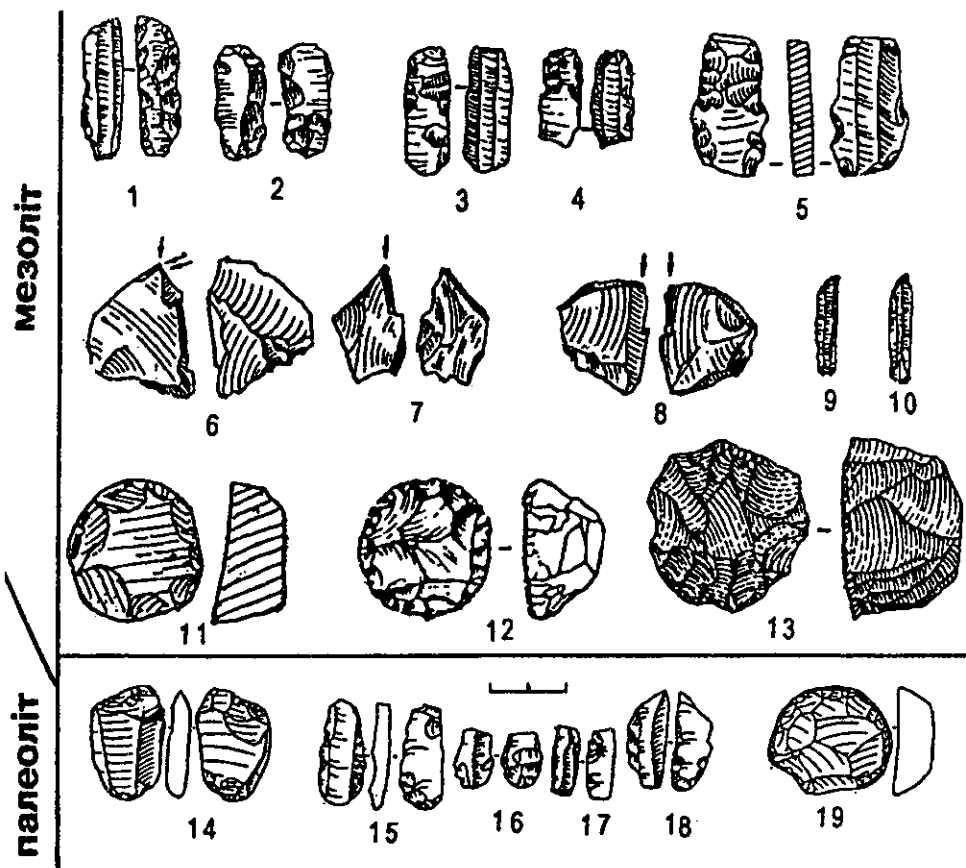

Рис. 5. Крем'яні вироби пам'яток кукрекської спільності мезоліту (1—13) і палеоліту Північного Причорномор'я (14—19). 1—4, 6—11 — Кукрек; 12 — Кізлевий; 13 — Анетівка п. 1; 14, 19 — Дмитріївка; 15—18 — Анетівка п. 2.

Крем'яна індустрія Кукреку корінним чином відрізняється як від кримсько-білоліської, так і рогалицько-гребениківської.

На відміну від останніх у кукрекських комплексах практично зовсім відсутні геометричні мікроліти; їх використання носії цієї культури просто мабуть не знали. Проте тут поширені оригінальні крем'яні вироби типу кукрекських вкладишів, які в інших культурах невідомі (табл. 1; рис. 5). Можна вказати на присутність у кукрекських комплексах і ряду інших особливостей, у тому числі скребків високої форми, кутових або серединно-кутових різців особливого «кукрекського типу», пластин з тупоскошеним кінцем, які називають «абузовськими».

Отже, на підставі викладеного вище, ми можемо констатувати факт присутності в Азово-Чорноморській області трьох основних спільностей мезолітичного часу: кримсько-білоліської, рогалицько-гребениківської і кукрекської. Їх носії мешкали в один і той же час, практично в однакових екологічних умовах степової зони України і в Криму становлять, через ряд відмінностей у матеріалах, три окремі культурні чи палеоетнографічні одинності — три групи племен. Такий висновок стає ще більш очевидним, якщо це питання ми будемо розглядати з точки зору походження цих культур, а також релікти кожної з них в культурах неоліту.

Проблему походження культур з сегментами кримсько-білоліської спільності і, зокрема, шан-кобинського етапу гірськокримської культури новою назвати важко. У своїх працях її уже торкалися багато дослідників¹². Зокрема аналіз цього питання подано в окремому розділі монографії С. М. Бібікова, В. Н. Станка і В. Ю. Коєна¹³, що позбавляє нас від необхідності розгляду його тут у повному обсязі.

Підводячи загальний підсумок аналізу фактів, у тому числі найновіших, можна вважати, що основним фактором у складанні, як шан-кобинських, так і білолеських індустрій були місцеві пізньопалеолітичні пам'ятки Криму, Подністров'я і Північного Кавказу. Вище ми зазначали, що найбільш діагностичною ознакою пам'яток кримсько-білолеської спільності є наявність тут сегментів і низьких сегментоподібних трикутників. Тому, ставлячи питання про генезис етнології крем'яного виробництва мезоліту, необхідно простежити найбільш ранні етапи появи подібних виробів. У цьому зв'язку варто згадати, що видовжені сегментоподібні вістря, затуплені крутою ретушшю по дузі, досить широко представлені в пізньопалеолітичних культурах Європи — азильській, граветській тощо. Відомі вони, інколи у великій кількості, і в пізньопалеолітичних комплексах району, який потім заселяли носії культур кримсько-білолеської спільності. У цьому відношенні скажемо перш за все про наявність сегментів, типологічно тотожних шан-кобинським, наприклад, у комплексі Сюрень 1, що, до речі, дало підставу О. О. Вежіловій відстоювати точку зору про автохтонний шлях формування кримського мезоліту¹⁴. Ці погляди поділяли й інші провідні дослідники кам'яного віку Криму: Б. А. Бонч-Осмоловський, О. Н. Бадер, Д. О. Крайнов та ін.

Як показали розкопки стоянки Корпач в Молдові, виявлена тут серія сегментів, типових для культур кримсько-білолеської спільності, з'явилась на Подністров'ї ще в пізньопалеолітичний час. Стоянка Корпач датується за радіокарбонним методом віком понад 25 тис. р. тому¹⁵ (рис. 3, 21—24). Аналогічні факти, як зазначає Г. В. Григор'єва, властиві і для інших територій Європи — Польщі, Італії. Ці дані, з якими не можна не рахуватись, свідчать, що генетичні корені пам'яток кримсько-білолеської спільності, для яких визначаючим видом геометричних мікролітів був сегмент, сягають глибин місцевої палеолітичної культури, представленої тут такими пам'ятками як Сюрень 1 у Криму чи Корпач в Молдові.

Аналогічні процеси переростання фінальнопалеолітичних культур з сегментами в мезолітичні проходили і на суміжних територіях, про що уже писали дослідники. Наприклад, мезолітичний шар Сосруко виростає із пізньопалеолітичних комплексів нижніх шарів тієї ж стоянки на Кавказі чи натувійські пам'ятки із кебаранських в Малій Азії тощо.

Встановлення факту наявності цілих серій геометричних мікролітів типу сегментів у палеолітичних комплексах дозволяє дещо інакше ставитись і до проблеми про час появи в Азово-Чорноморському регіоні перших трапецій. Йдеться, перш за все, про трапеції так званого осокорівського типу, які тепер представлені уже в багатьох пунктах — Осокорівка 3-в, Роголик 2, Леонтіївка, Івашків, Царинка та ін. Ці вироби дещо нагадують прямокутні і трапецієподібні ножі Мадлена і гамбурзької культури Західної Європи, які належать до пізньопалеолітичного часу. У нас же з приводу датованих комплексів з такими трапеціями єдиної думки немає. Ряд учених, як, наприклад, П. Й. Борисковський, О. П. Черниш і автор цієї статті досі відносили їх до раннього мезоліту, інші — І. Ф. Левицький, В. Н. Станко, С. А. Дворянников, Л. Л. Залізник, М. П. Оленковський та ін. — до фінального палеоліту. У світлі викладеного про сегменти і враховуючи стратиграфічні умови залягання деяких комплексів з осокорівськими трапеціями у досить ранніх шарах лесу стає можливим говорити про появу і трапецій ще в період фінального палеоліту. Особливо показовими в цьому відношенні є умови залягання культурних горизонтів на Осокорівській стоянці, де шар з трапеціями (III-в) виявлено в делювіальних суглинках на глибині близько 3 м. Причому вище цього горизонту в тому ж лесовидному суглинку на глибині 2 м досліджено ще два бідних мезолітичних шари (I, II), а ще вище лежить півтораметрова товща суглинку з тонким гумусним шаром зверху (рис. 6). На думку геологів лесовидний суглинок Осокорівки належить до рівня так званого причорноморського лесу, виникнення якого пов'язується з фінальнопалеолітичним часом¹⁶, що очевидно має пряме відношення і до датування археологічних шарів в цих горизонтах. Аналогічна ситуація залягання культурного шару з осокорівськими трапеціями в суглинку на глибині понад 4 м відзначена М. П. Оленковським¹⁷ в Леонтіївці, на підставі чого автор розкопок датує цю пам'ятку аллеродським часом.

Таким чином, початок складення ранніх культур рогалицько-гребеників-

ської спільності, як і кримсько-білоріської, може бути віднесений також до фінальнопалеолітичного періоду.

Древні історичні корені, що сягають палеолітичної епохи мають і пам'ятки кукрекської спільності.

З цього питання ми висловлювали припущення, що на процес складення кукрекських пам'яток значний вплив мали традиції оріньякської культури Європи¹⁸. Ця гіпотеза потім повністю була підтримана і розвинена в роботах В. Н. Станка і С. П. Смолянинової¹⁹. Тепер, очевидно, треба вважати, що кукрекські (анетівські) пам'ятки в районі Південного Буга виростають на основі місцевих пізньопалеолітичних пам'яток, де С. П. Смолянинова²⁰ відзначає таку генетичну лінію розвитку пам'яток: Сагайдак 1 — Анетівка I, II — Абузова Балка — Кінецьполь. Причому культурний шар Сагайдака за радіокарбоном датується понад 20 тис. р. тому, а Абузова Балка і Кінецьполь належать уже до пізнього мезоліту. Правомірність такої генетичної лінії розвитку від палеоліту (Сагайдак—Анетівка) до мезоліту кукрекської культури стверджується рядом спільних ознак: наявністю серед крем'яних виробів типових округлих скребків високої форми, пластин з підтесуванням по брюшку, зокрема і так званих долотоподібних знарядь (рис. 5, 14—19). Ці вироби, призначення яких не зовсім зрозуміле, ріднить з вкладишами кукрекського типу техніка їх виготовлення за допомогою плоского ретушування з боку брюшка пластини.

Прямую лінію генетичного розвитку палеолітичних пам'яток Побужжя до культури Кукрек можна простежити і за типами кістяних веретенових вістер дротиків з чотирма пазами для вкладишів, що типологічно дуже близькі між собою (Анетівка—Ігрень).

Із сказаного вище, однак, не витікає висновок про те, що генезису кукрекської культури треба шукати тільки в Побужжі. Питання це очевидно більш складне, оскільки палеолітичні стоянки близькі Сагайдаку відомі не тільки на Південному Бузі. Вони виявлені також в Приазов'ї, наприклад у Муралівці, Золотівці²¹. Шар Муралівки за радіокарбоном належить до 10 тис. р. тому. Крім того, М. П. Оленковським досліджена ціла група палеолітичних стоянок на Нижньому Дніпрі — Нововолодимирівка, Первомаївка, Любимівка III тощо, де відзначається до 18,5% долотоподібних знарядь, а також округлі скребки високої форми (скребки-нуклеуси — за термінологією автора розкопок). Стоянки з долотоподібними виробами відомі і в Криму.

Отже, можна зробити два висновки: по-перше, район формування кукрекської культури охоплював майже все Північне Причорномор'я і Крим і, по-друге, генетичні корені цього культурного явища, як і двох культурно-територіальних спільностей, розглянутих вище, беруть початок ще в пізньопалеолітичний час.

Щоб завершити розгляд трьох виділених мезолітичних культурно-етнографічних спільностей, нам ще залишилося коротко зупинитися на проблемі ролі носіїв цих культурних явищ в неолітизації регіону.

Як визнано фахівцями, однією з основних ознак неолітичних культур Східної Європи, яка відрізняє їх від мезолітичних, є кераміка. Що ж стосується зна-

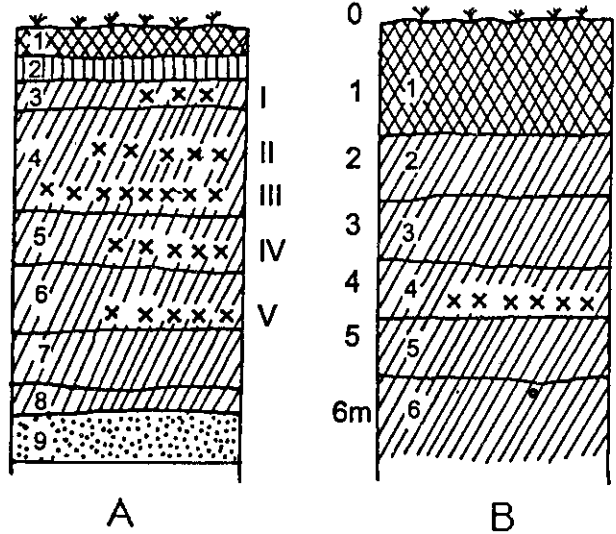

Рис. 6. Стратиграфічні умови залягання фінальнопалеолітичних шарів на стоянках Осокорівка (А) і Леонтіївка (Б). Осокорівка: 1 — ґрунт; 2 — лес; 3—8 — шари лесоподібного суглинку; 9 — пісок. I—V — археологічні шари. Леонтіївка: 1 — ґрунт; 2—6 — шари суглинку. Хрестиками позначено археологічні горизонти.

рядь праці, то вони в ранньому неоліті зберігають нерідко мезолітичні чи близькі до них форми. Саме ці обставини, а також деякі інші риси спадкоємності в культурах перехідного періоду від мезоліту до неоліту і дозволяють нам простежити генетичні лінії розвитку культур гірськокримсько-білоліської, рогалицько-гребениківської і кукрекської спільностей в місцевому неоліті.

Звичайно, спроба розкрити генетичні зв'язки між культурами різних епох є нелегким завданням і позитивно її вирішити вдається далеко не завжди. Так, наприклад, із числа розглянутих вище культур мезолітичного часу це видається можливим лише між: а) крем'яними індустріями гірськокримської культури (мурзак-кобинський етап) і неолітичної культури Криму типу Таш-Аїр; б) індустрією пізніх пам'яток рогалицько-гребениківської спільності (Ненаситець, донецька культура) і ранніми стоянками дніпро-донецької культури (Бузьки, Бондариха); в) комплексами дніпровського варіанту культури Кукрек (Ігрень) і сурської неолітичної культури.

У Криму досить наглядним прикладом безперечної традиції в розвитку крем'яної техніки при переході мезоліту до неоліту є матеріали багатшарової стоянки Таш-Аїр, розкопаної Д. О. Крайновим²². Тут під навісом, у надійних стратиграфічних умовах, виділено десять культурних горизонтів, у тому числі три нижні (IX—VII) докерамічні, а вище — п'ять з керамікою. Це черепки від типового ранньонеолітичного посуду гірськокримської культури з гострим дном і заглибленим орнаментом.

Така кераміка в Криму відома вже в багатьох місцях — Заміль-Коба 2, Ат-Баш, Кая-Араси (нижній шар), Шан-Коба (верхній шар) та ін. У шарі VI Таш-Аїра таких фрагментів знайдено, правда, лише 11, але в V-а — уже близько 300.

Ми вже зазначали, що у процесі вивчення переростання пізньомезолітичної культури в неолітичну, основне значення має крем'яний інвентар, який є як у докерамічних, так і в керамічних шарах пам'ятки. Йдеться, зокрема, про трапезії, сегменти і сегментоподібні трикутники, яких, до речі, в трьох суміжних мезолітичних і неолітичних шарах Таш-Аїра виявлено приблизно однакову кількість: VII шар — 12; V шар — 9; V-а шар — 11 екз. Пряма типологічно-технологічна спадкоємність у розвитку цих знарядь від мезоліту (шар VII) до неоліту (шар VI—V-а) — безперечна (рис. 7), про що писав ще Д. О. Крайнов. Причому в розвитку трапезій відчувуються певні епохальні зміни, в тому числі, поява в шарі VI трапезій, в яких ретуш заходить за спинку виробу, а в шарі V-а — трапезій з підструганою спинкою (рис. 7, 6—9), що є ознакою неоліту. Пряма спадкоємність у розвитку геометричних мікролітів при переході від мезоліту до неоліту в Криму властива також і для стоянки Заміль-Коба 2, де в нижніх горизонтах 7 і 8 залягали знахідки мезоліту, а вище (6—5) — неоліту з керамікою типу Таш-Аїр²³.

Наведені вище факти спадкоємності в розвитку крем'яної індустрії при переході від мезоліту до неоліту, безперечно свідчать про важливу роль мезолітичного населення гірськокримської культури в формуванні неолітичної культури Криму типу Таш-Аїра.

Аналіз матеріалів степової України показує, що аналогічні процеси автотонного розвитку культур при переході від мезоліту до неоліту протікали на північніших територіях в районі розселення племен рогалицько-гребениківської і кукрекської спільностей, де в неоліті відомі пам'ятки трьох культур — сурської, дніпро-донецької і буго-дністровської.

Для вирішення цієї проблеми найбагатший матеріал ми знаходимо на Нижньому Дніпрі, де досліджено пам'ятки мезоліту кукрекської культури, а також ненаситецького типу пізнього етапу рогалицько-гребениківської спільності (Василівка, б. Гадича, о. Лоханський тощо). Добре в Подніпров'ї представлені також і неолітичні поселення сурської культури (Стрільча Скеля, о-ви Сурський, Шулаїв та ін.) і дніпро-донецької — Вовчек, Собачка, Вовничі тощо.

Розглянемо генетичний зв'язок мезолітичних і неолітичних культур за кременем сурської культури і Ігреньського поселення культури Кукрек. У цілому, кремень сурської культури дрібний, нуклеуси мікролітичні, багато пластин середніх і малих розмірів. Серед знарядь важливе місце посідають пластини з ретушшю — ножі. За всіма цими показниками кремень сурських поселень, зокрема на островах Шулаїв і Сурський (п. 2), виявляє велику подібність з матеріалами кукрекського поселення Ігрень, як у кількісному відношенні, так і ти-

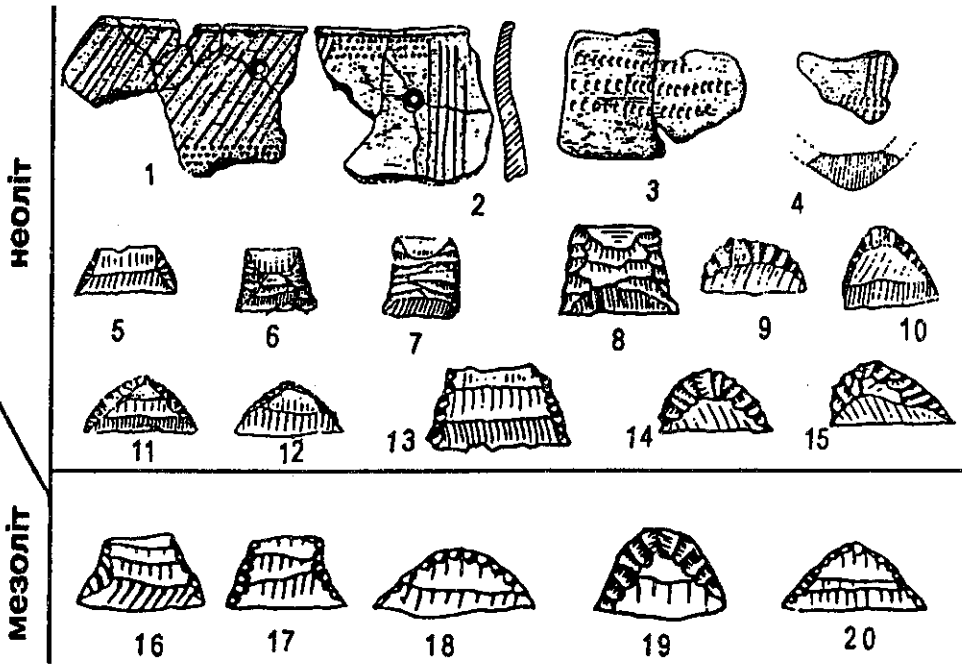

Рис. 7. Порівняльна таблиця типів геометричних мікролітів пізньомезолітичного часу (16—20) і епохи неоліту (5—15); рання неолітична кераміка Криму (1—4). 1, 2, 8, 13, 14, 15 — Кая-Ареси; 3 — Заміль-Коба, п. 2; 4, 7, 9, 10 — Таш-Аїр V-а; 5 — Ат-Баш; 6 — Таш-Аїр; 11, 12 — Таш-Аїр VI; 16—20 — Таш-Аїр VII, VIII.

пологічно. Те ж можна сказати і про інші види виробів — скребки, різці тощо. Важливо, наприклад, підкреслити наявність на Ігрени і в сурських серіях Надпорожжя скребок високої форми, що не властива іншим культурним типам регіону (рис. 8, 9, 22). Пам'ятки ігреньського і сурського типів генетично об'єднує і наявність в обох випадках пластин з ретушшю по брюшку — так званих вкладишів кукрекського типу (рис. 8, 12, 16), яких в інших культурах мезоліту і неоліту тут практично немає. І, навпаки, як для кукрекської, так і для сурської культури властива майже повна відсутність в комплексах трапецій та інших геометричних мікролітів, що також може вказувати на однаковий шлях розвитку та генетичну спорідненість.

Для вирішення поставленої проблеми про історичний розвиток кукрекської і сурської культур важливі дані ми отримуємо і при порівняльному аналізі виробів із кістки, які добре представлені як у комплексах Ігрени, так і в пам'ятках сурської культури. Типологічно вони дуже подібні між собою, як, наприклад, типи сокир-тесел із кістки і мотик-молотів із рогу оленя, долотця із ікла кабана, кістяні вістря до стріл, ножі, шила, швацькі голки тощо. Із трьох типів вістрів до дротиків з Ігрени, два знаходять пряму аналогію в комплексі о. Сурського. Багато спільного між комплексами з Ігрени і о. Сурським серед рибальських знарядь (рис. 8). Однаковими були і житла округлої форми, приблизно схожого діаметра — 10—12 м.

Усі ці дані, як нам видається, безперечно говорять про генетичний зв'язок дніпровського варіанту мезолітичної культури Кукрек і ранньонеолітичних пам'яток сурської культури, які разом становлять одну лінію (цикл) культурного розвитку двох суміжних епох — мезоліту і неоліту, лінію, що бере свій початок ще в пізньопалеолітичну добу.

Крім описаної лінії прямого переростання мезолітичної культури Кукрек в сурський неоліт на півдні України, аналогічне явище відзначається і при порівняльному аналізі матеріалів мезолітичних стоянок ненасищенського типу і поселень дніпро-донецької неолітичної культури. Їх ріднять дві основні риси: по-перше, наявність в обох випадках великої кількості типологічно однакових, середньовисоких або трохи видовжених трапецій а, по-друге, відсутність тут

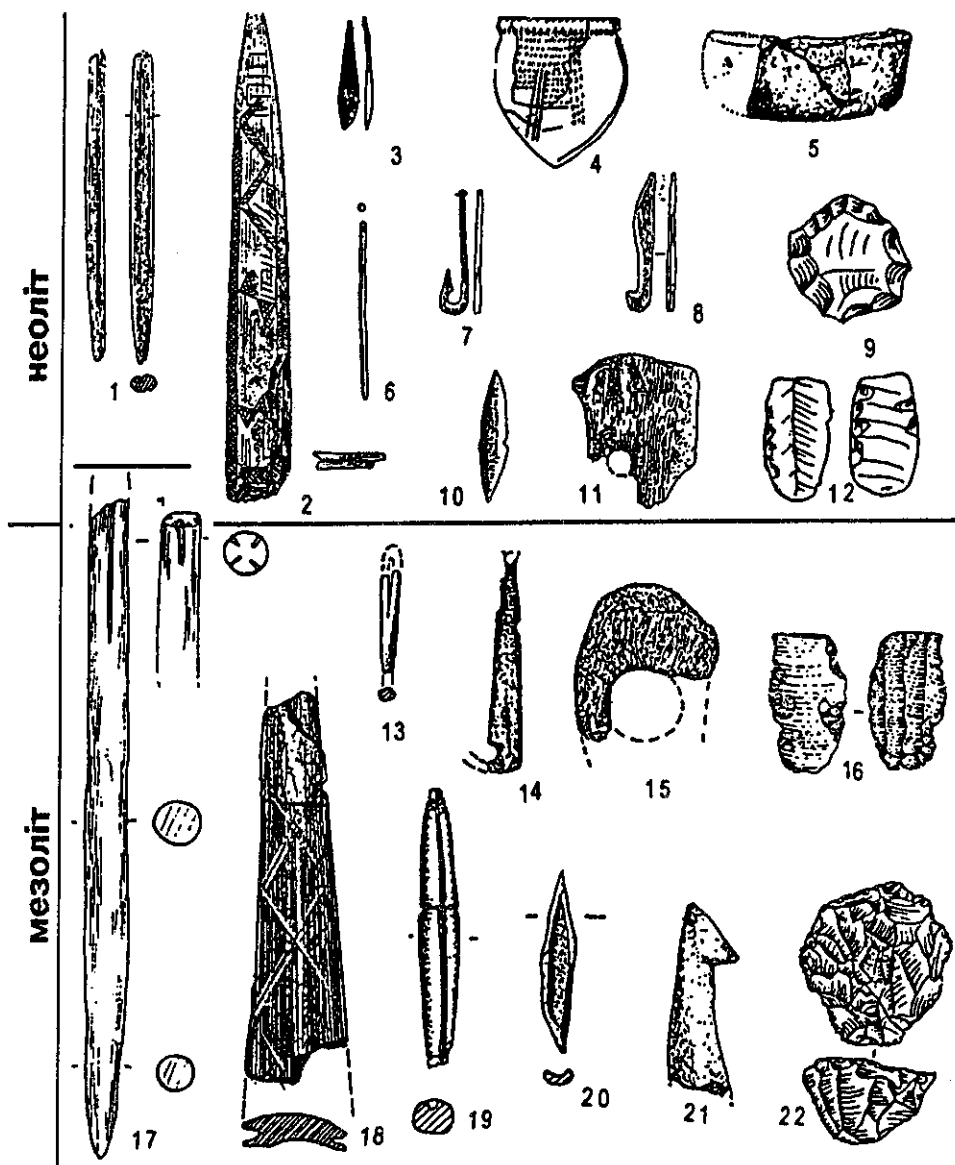

Рис. 8. Порівняльна таблиця кістяних, рогових і крем'яних виробів кукрекської культури (13—22), епохи мезоліту і сурської культури епохи неоліту (1—3, 6—12); посуд (4, 5). 1—3, 5—8, 12 — Сурський; 4 — Стрільча Скеля; 9—11 — Шулаїв; 15—22 — Ігрень 2.

вкладишів кукрекського типу. Не протирічить висновку про генетичну спорідненість пам'яток пізнього етапу рогалицько-гребениківської спільності і дніпродонецької культури й інший в цілому подібний набір крем'яних виробів.

До речі, до питання про важливу роль пізньомезолітичних пам'яток типу Ненаситець в генезисі донецької і дніпро-прип'ятської (рудоостровської) культур ми вже звертались неодноразово²⁴.

Підсумовуючи розгляд мезолітичних пам'яток Азово-Чорноморського регіону можна констатувати, як зазначалось вище, наявність тут трьох основних культурно-етнографічних груп пам'яток — кримсько-білоліської з сегментами, рогалицько-гребениківської з трапеціями і кукрекської з вкладишами, високими скребками і різцями. Витоки формування культур цих спільностей ведуть нас в глибини палеолітичної епохи. При аналізі крем'яних виробів вдається простежити, що в подальшому з цих спільностей утворюються неолітичні культури —

гірськокримська типу Таш-Аір в Криму, сурська — на Нижньому Дніпрі, дніпро-донецька — у степовій і лісостеповій частинах України.

На завершення зазначимо, що подана тут картина наявності трьох генетичних ліній (типів) культурного розвитку на півдні України при переході від палеоліту до мезоліту і неоліту є лише загальною схемою, яка ще не дає нам відповіді на багато інших питань. На жаль, поки що нез'ясованою залишається проблема культурно-генетичних зв'язків мезолітичної гребениківської культури з буго-дністровською культурою неоліту. Не торкались ми і питання зовнішніх впливів на процес неолітизації з боку сусідніх територій, зокрема культури Криш-Старчево; очевидно, не без сторонніх імпульсів зароджувались сурська і гірськокримська культури неоліту. Не виключено, що цей імпульс йшов з одного центру, чим і пояснюється певна подібність кераміки цих культур, хоча в кремені цього і не спостерігається.

Розв'язання цих питань, однак, потребує подальших розробок.

Примітки

¹ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— 252 с.

² Сфименко П. П. Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках раннеолитического возраста // Русский антропологический журнал.— М., 1924.— Вып. 3/4.— С. 211—228; Рудинський М. Я. Деякі підсумки та ближчі завдання палеонтологічних вивчень в межах УРСР // Антропологія.— 1981.— С. 145—184; Рудинський М. Я. До питання про мезолітичні культури на Україні // Антропологія.— 1988.— С. 152—189; Воеводський М. В. Мезолітичні культури Восточної Європи // КСИИМК.— 1950.— Т. 31.— С. 98—119; Черниш С. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту.— 1975.— 153 с.; Формозов А. А. Етнокультурні області на території Європейської частини СРСР в каменному віці.— М., 1959.— 116 с.; Станко В. Н. Типи пам'яток і локальні культури Северного Причорномор'я // МИА.— 1972.— № 185.— С. 252—261; Мацкевой Л. Г. Мезоліт і неоліт Восточного Крима.— К., 1977; Залізняк Л. Л. Населення Полесся в мезоліті.— К., 1991.— 157 с.; Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт України // Археологія.— 1995.— № 1.— С. 3—22; Смолянинова С. П. Палеоліт і мезоліт Степного Побужжя.— К., 1990.— 105 с.; Яневич А. А. К проблеме западных генетических связей раннего мезолита горного Крыма // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1990.— С. 27, 28; Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці.— К., 1992.

³ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— 252 с.

⁴ Там же.

⁵ Бибииков С. Н., Станко В. Н., Коен В. Ю. Финальный палеолит и мезолит горного Крыма.— Одесса, 1994.

⁶ Станко В. Н. Мирнос. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья.— К., 1982.— 174 с.; Горелик А. Ф. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовник 1 в Северо-Восточном Приазовье // СА.— 1984.— № 2; Оленковський Н. П. Поздний палеоліт і мезоліт Нижнього Дніпра.— Херсон, 1991; Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт...— С. 3—22.

⁷ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки...— 252 с.; Телегін Д. Я. О культурных областях в мезолите юга Украины / Всесоюзное совещание по проблеме «Человек и природа в древнем каменном веке».— Тбилиси, 1990.— С. 44—47.

⁸ Воеводський М. В. Указ соч.— С. 98—119.

⁹ Станко В. Н. Мезоліт Северо-Западного Причорномор'я.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1957.— 16 с.

¹⁰ Бибииков С. Н., Станко В. Н., Коен В. Ю. Указ. соч.

¹¹ Формозов А. А. Указ. соч.— 116 с.; Замятин С. Н., Акритас Н. Г. Раскопки в гроте Сосруко в 1955 г. // Уч. записки Кабардино-Балкарського НІИ.— Нальчик, 1957; Бадер Н. О. Варианты культуры Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита // СА.— 1965.— № 4.— С.3—28.

¹² Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения крымского палеолита // Труды второй конференции АИЧП.— М., 1934.— Вып. 5.— С. 114—183; Векилова Е. А. Каменный век Крыма. Некоторые итоги и проблемы // МИА.— 1971.— № 173.— С. 117—161; Бибииков С. Н. Раскопки в навесе Фатьма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА.— 1966.— № 126; Яневич А. А. Мезолит и неолит Крыма.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1987.— 16 с.

¹³ Бибииков С. Н., Станко В. Н., Коен В. Ю. Указ. соч.

¹⁴ Векилова Е. А. Каменный век Крыма.— С. 116.

¹⁵ Григорьева Г. В. Позднепалеолитические памятники с геометрическими микролитами на русской равнине // КСИА.— 1983.— Вып. 173.— С. 55—61.

¹⁶ Левицкий И. Ф. Розкопки палеолітичної стоянки на балці Осокорів в 1946 р. // АП УРСР.— К., 1949.— Т. II.— С. 289—291; Веклич М. Ф. Стратиграфия лессовой формации Украины и соседних стран.— К., 1968.— Табл. 73.

¹⁷ Оленковский Н. П. Указ. соч.— С. 163.

¹⁸ Телегин Д. Я. Вказ праця.— 252 с.

¹⁹ Станко В. Н. Мирное...— 174 с.; Смолянинова С. П. Указ. соч.— С. 94.

²⁰ Смолянинова С. П. Указ. соч.— С. 94.

²¹ Праслов Н. Д. Некоторые специфические формы каменных орудий мураловской палеолитической стоянки // КСИА.— 1972.— № 131.— С. 70—77; Кротова А. А. Поздний палеолит Северского Донца и Приазовья.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1985.— 16 с.

²² Крайнов Д. А. Отчет о раскопках Замиль-Коба II в 1937—1938 гг. // Архив ЛОИИМК. Материалы раскопок хранятся в ГИМ (г. Москва).

²³ Крайнов Д. А. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма // МИА.— 1960.— Вып. 91.

²⁴ Телегин Д. Я. Мезолит Украины и его место в сложении Днепро-донецкой неолитической культуры // МИА.— 1966.— Вып. 126.— С. 199—107; Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура.— К., 1968.— 254 с.

Табл. 1. Склад крем'яних знарядь в культурах кримсько-білоліської, рогалицько-гребениківської і кукрекської спільностей (у %)

Знарядя	Спільності, цикли (ліній) розвитку культури											
	кримсько-білоліська				рогалицько-гребениківська				кукрекська			
	гірсько-кримська культура		білоліська (1)	в середньому (11)	рогалицька культура		гребениківська культура (4)	в середньому (10)	Крим (1)	Подніпров'я (3)	Північне Причорномор'я (3)	в середньому (7)
	шан-кобильський етап (6)	мурзак-кобинський етап (4)			ранній етап (3)	пізній етап (5)						
Пластини і відщепи з ретушшю	32,3	45,2	16,6	31,4	26,6	37,0	28,2	30,6	38,3	48,4	17,0	34,6
Анкоші	3,0	20,8	1,8	8,5	2,8	7,2	2,6	3	14,0	2,5	1	5,8
Кукрекські вкладиші	-	0,9	-	0,3	-	0,5	-	0,15	13,7	5,5	8	9,1
Скребки	10,8	10,6	45,4	22,3	38,1	37,5	50,6	38,7	7,7	27,3	55,9	30,3
Різи	17,9	7,9	8,6	21,5	21,8	14,5	0,6	12,3	18,2	7,1	7,3	10,3
Трапедії	3,9	6,0	1,1	3,7	4,6	10,5	15,6	10,2	0,3	1,4	1,0	0,9

О КУЛЬТУРНО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ОБЩНОСТЯХ НА ЮГЕ УКРАИНЫ В МЕЗОЛИТЕ: ИХ ГЕНЕЗИС И УЧАСТИЕ В НЕОЛИТИЗАЦИИ РЕГИОНА

На основании анализа кремневого инвентаря мезолитического времени в Азово-Причерноморском регионе Украины и смежных территорий выделяется три основные культурно-этнографические группы памятников, в том числе — крымско-белолесская с сегментами и классическими образцами пластин-анкошей, рогаликско-гребениковская с трапециями без сегментов и кукрекская с вкладышами и резцами кукрекского типа. Памятники этих групп, которые занимали в целом обособленные территории, различаются между собой и по ряду иных признаков. Они сложились на различной генетической подоснове. Неравнозначна была их роль в процессе неолитизации юга Украины.

Генетические корни сложения памятников крымско-белолесской группы с сегментами идут вглубь позднепалеолитического времени Крыма и Поднепровья, где исследованы стоянки с набором древнейших сегментов (Сюрень 1, Корпач и др.). Из крымских памятников этой мезолитической группы, судя по анализу кремня многослойных стоянок Таш-Аир, Замиль-Коба и др., непосредственно вырастает местный неолит типа стоянок Кая-Араси.

Автохтонными по происхождению были и памятники рогаликско-гребениковской и кукрекской групп. Есть основания утверждать, что первая из них вырастает непосредственно из финальнопалеолитических памятников типа Осокоровки, Любимовки и др. на Днепре, где впервые появляются трапеции и другие кремневые изделия, которые потом бытуют в мезолите. В дальнейшем позднемезолитические комплексы Поднепровья стали одной из составных частей возникновения памятников днепро-донецкой неолитической культуры. Что же касается кукрекской генетической линии, то специалисты намечают примерно такую цепочку памятников на Южном Буге, непосредственно перерастающих один в другой: Сагайдак 1 — Анетовка — Абузова Балка и др., из которых Сагайдак 1 датируется поздним палеолитом — более 20 тыс. лет тому назад по карбону, а Абузова Балка — развитым мезолитом. Дальнейший путь генетических преобразований мезолитических культур кукрекской линии развития (Игрень), ведет нас к сурской неолитической культуре (Сурской, Шулаев и др.).

D. Ya. Telegin

CONCERNING THE MESOLITHIC CULTURAL AND ETHNIC COMMUNITIES IN SOUTHERN UKRAINE: THEIR ORIGINS AND CONTRIBUTIONS TO THE NEOLITHIC PROCESSES IN THE REGION

Analysis of Mesolithic flint tools from the Azov/Black Sea Region of Ukraine and neighbors territories captures the possibility to differentiate three main cultural and ethnic groups of sites: Crimean-Bilolissia Group that can be described in terms of its segments and classical samples of the blades (ankosh); Rogalik-Grebennyki Group in terms of its trapezes (and without the segments); and the Kukrek Group in terms of its insets and burins of the Kukrek type. The groups varied territorially. Moreover, they distinguished from each other by a number of features. They traced their origin to the different generic substrata. Their roles in the Neolithic processes in Southern Ukraine were also different.

Generic roots of the Crimean-Bilolissia Group traced back to the Later Paleolithic Period in Crimea and the Dniester River Region where the stations with the segments were investigated (Syuren 1, Korpach, and related sites). The analysis of flint materials from Tash-Air, Zamil-Koba and related multistrata stations shows that the local Neolithic stations of the Kaya-Arasi type derived directly from the Crimean sites of this group.

The sites of the Rogalik-Grebennyki Group and the Kukrek Group were autochthonic in their origins. There are grounds for believing that the former emerged directly from such Final Paleolithic sites as Osokorki, Lyubimovka and related sites of the Dnieper River Region in which the first trapezes and other flint tools had been produced and then widely used in the Mesolithic Period. The Later Mesolithic complexes from the Dnieper Region contributed shaping the Dnieper and Donets Neolithic Culture. As for the Kukrek generic line, the researches outline the following chain of sites in the South Bog Region: Sagaidak 1 — Anetovka — Abuzova Balka and related sites. Sagaidak 1 is dated from the Later Paleolithic Period (more than 20 thousand years ago, according to radiocarbon methodology), and Abuzova Balka is dated from the Developed Mesolithic Period. The path of generic transformation of the Mesolithic cultures of the Kukrek line (Igren) led to the Surskaya Neolithic Culture (Sursky, Shulaev, and related sites).

Одержано 15.03.98